

כה. מעלת הלשון העברית (סו-סח)

וְהִתְרוֹן לְלִשׁוֹן הָעִבְרִית³³³ - בְּעֵצָם הַלְשׁוֹן, וּבְמָה שֶׁפָּלְלָה מִן הָעֲנִינִים (=המשמעויות הכלולות בה).

זז

אָמַר הַכוֹזֵרִי: הַאֲמָנָם יֵשׁ לְעִבְרִית יִתְרוֹן עַל הַלְשׁוֹנוֹת? (וְהִרִי) הֵן שְׁלֵמוֹת וְרַחֲבוֹת³³⁴ מִמֶּנָּה! אָנּוּ רוֹאִים זֹאת בְּעֵינֵינוּ!

סח

אָמַר הַחֶבֶר: קָרָה לָהּ מָה שֶׁקָּרָה לְנוֹשְׂאֶיהָ (=לאומה שמדברת בה), נִחְלְשָׁה בְּהַחֲלֹשׁ וּנְדַלְדְּלָה בְּדִלּוֹתָם. (באמת) הִיא בְּעֵצְמוֹתָהּ יוֹתֵר נְעֵלָה, (כפי שניתן ללמוד) מִקְבָּלָה (=מהמסורת) וּמִסְבָּרָה (ומההיגיון):

אֲשֶׁר לְקִבְלָהּ - הִנֵּה הִיא הַלְשׁוֹן אֲשֶׁר בָּהּ הִיְתָה הַהֲתַגְלוֹת לְאָדָם וְחִוָּה³³⁵, וּבָהּ דִּבְרוּ

הערות - ילמד ענוים דרכו

333 אמנם העיסוק בלשון מובא כאן כחלק מהעיסוק בחכמות שבאומה, אולם למעשה בכך גם חוזר החבר לסעיף א, שבו נאמר: "והמלך כבואו ללמוד את התורה ואת ספרי הנביאים, עשה לו את החבר שהוא לרב. והיה שואל ממנו שאלות על הלשון העברית". תחילה שאל המלך על התארים האלוהיים, ומתוך כך התגלגל לדבר על התואר "אלוהי הארץ" ועל מעלת ארץ ישראל, מצב ישראל בגלות, ההשפעות שבין ישראל לאומות, טעמי המצוות והיחס לחכמות. עתה הוא שב לבאר את מעלת הלשון העברית. אולם לא בכדי מגיע דיון זה רק לאחר בירור חכמתם של ישראל, שהרי הלשון במבטאת את האווירה התרבותית של העם, ובכלל זה את חכמתו. הקשר נוסף הוא השפיטה של הנושא במבט פנימי ולא במבט חיצוני: כמו לגבי ארץ ישראל, המקדש, מצבם של ישראל והשפעתם על האומות, כך גם היחס לעושר הלשון ולסגנון השירה. המלך פותח בשפיטה חיצונית ואילו החבר מעלה אותו אל המבט הפנימי, הסגולי.

334 גם כאן המלך מסתכל במבט החיצוני, ואכן יש לשונות עשירות יותר מהלשון העברית. ושוב תשובת החבר כפולה: א. אין לקבוע את ערך הדברים בהיות עם ישראל בגלות, שהרי הם נמצאים במצב לא רגיל; ב. העברית היא האצילה שבלשונות מצד המבט הפנימי ומצד מבט המוסר והקדושה.

335 אין כוונת ריה"ל שכל הלשונות התפתחו מהעברית (עיי' במאמר א, גג-נו שביאר שהלשונות הן "הסכמיות") או שהלשון העברית היא הלשון "הראשונה", שאפשר שאדם הראשון המציא ודיבר שפות נוספות (בפרט לפי דברי ריה"ל לעיל א, סו שאפשר שהיו אנשים לפני אדם הראשון, ואדם הראשון הוא האדם הראשון שחל בו העניין האלוהי בפועל וה' דיבר עמו וציווה אותו). כוונתו שהלשון העברית היא שפת הנבואה, והיא תואמת את הרעיונות הרוחניים. גם כשבמהלך הדורות היו השפעות הדדיות בין לשונות אחרות לבין העברית, בבסיס, לשון זו היא שפת הנבואה.

ועיין ירושלמי מגילה א, ט: "ויהי כל הארץ שפה אחת ודברים אחדים - ר' לעזר ור' יוחנן: חד אמר - שהיו מדברים בשבעים לשון, וחורנה אמר שהיו מדברים בלשון יחידו של עולם, בלשון הקודש". רש"י, ראב"ע ומפרשים נוספים פירשו שעד דור הפלגה דיברו בלשון הקודש, וזה תימה כי איך פתאום נוצרו בדור אחד שבעים לשונות? גם קשה שכבר בפרק הקודם נאמר "ללשונותם". ותירץ בהערות לתורה תמימה שבאמת התפתחו שבעים לשונות כבר בתחילת הבריאה, אלא שלשון הקודש היתה הלשון האוניברסלית, ובדור הפלגה נשכחה מהם לשון זו ונפרדו, ולא נשארה הלשון

שְׁנֵיהֶם³³⁶. כְּמוֹ שְׁיִוְרָה עַל זֶה הַגִּזְר (המילה) "אָדָם" מִ"אֲדָמָה", וְ"אִשָּׁה" מִ"אִישׁ", וְ"חַוָּה" מִ"חַי", וְ"קִיּוֹן" מִ"קִּנְיָתִי", וְ"שֵׁת" מִ"שֵׁת", וְ"נֹחַ" מִ"יִנְחָמְנִי"³³⁷, עִם (=בנוסף תלמד על כך גם) עֲדוֹת הַתּוֹרָה וְקִבְלַת (=ומסורת) הַכֹּל (איש מפי איש) עַד עֵבֶר עַד נֹחַ עַד אָדָם (שאכן שפתם היתה עברית).

וְהִיא (גם) לְשׁוֹן עֵבֶר, וּבְעֵבֶר וְנִקְרָאת "עֵבֶרִית", לְפִי שֶׁהוּא נִשְׁאָר בָּהּ בְּעֵת הַפְּלִגָּה וְהַפְּרָדוֹת הַלְּשׁוֹנוֹת³³⁸. וּכְכֹךְ הִיָּה אֲבָרְהָם מְדַבֵּר אֲרָמִית בְּאוֹר כְּשֵׁדִים, כִּי הָאֲרָמִית הִיא

הערות - ילמד ענויים דרכו

אלא אצל עבר. ולפיו יש להוסיף, שידעתם את לשון הקודש היוותה חיבור שלהם לעיסוק בענייני האמונה והקדושה. והניתוק שלהם מכך הוא ביטוי לניתוק הרוחני מהמקורות האמוניים שנלמדים דרך לשון הקודש. ולפיו שתי הדעות בירושלמי משלימות זו את זו ואו"א דא"ח. וזה כדברי ריה"ל כאן שהמיוחד בלשון העברית שהיא לשון הנבואה ולא שהיתה הלשון הראשונה.

336 וכן כתב רש"י לבראשית ב, כג. וכן כתב הרמב"ן לשמות ל, ג: "וכן הטעם אצלי כמה שרבותינו קוראין לשון התורה 'לשון הקודש', שהוא מפני שדברי התורה והנבואות וכל דברי קדושה כולם בלשון ההוא נאמרו. והנה הוא הלשון שהקב"ה יתעלה שמו מדבר בו עם נביאיו ועם עדתו, 'אנכי' ו'לא יהיה לך' ושאר דברות התורה והנבואה, ובו נקרא בשמותיו הקדושים 'אל', 'אלוהים', 'צבאות', ו'שדי', ו'יד ה'א, והשם הגדול המיוחד, ובו ברא עולמו, וקרא שמות שמים וארץ וכל אשר בס, ומלאכיו וכל צבאיו לכולם בשם יקרא: מיכאל וגבריאל - בלשון ההוא, ובו קרא שמות לקדושים אשר בארץ: אברהם יצחק ויעקב ושלמה וזולתם". וכן כתב השל"ה (תו"א, בית נאמן אות קל) בשם ספר הפרדס: "והנה אעתיק דברי הפרדס מה שכתב בזה: הדברים הם תואר אל עניין נסתר, לא ממש ראייה ושמייעה ודיבור. ואין ספק כי לא נקרא העין 'עין', והאוזן 'אוזן', והפה 'פה', בלשונו הקודש על דרך מקרה והזדמן, או על דרך הסכמה כשאר הלשונות. והראיה לזה היות לשוננו זה נקרא לשון הקודש, ירצה ודאי היותו המצאה אלוהית, ולא כשאר הלשונות. ואין ספק שהוא הלשון שהמציא הקדוש ברוך הוא כשהמציא עולמו, אז ודאי הלשון קדם אל העולם". וההשלכה לכך שהתאורים הגשמיים כלפי הקב"ה אינם אלא שמות גמורים לעניינים של מעלה, וכנגדם נברא האדם באיבריו, כמשל ומרכבה לעולם הרוחני, ע"ש.

וכן כתב במאמר ד, כה: "אולם הלשונות והכתבים, יש לאחדים מהם יתרון על חבריהם: מהם ששמותם מתאימים לתכונות הדברים המכניס בהם ומהם ששמותם רחוקים מן הדברים. אך הלשון האלוהית, לשון אשר האלוה בראה ולימדה לאדם ושמה על לשונו ובלבו. היא בלא ספק השלמה בלשונות... ובזה היתרון ללשון הקודש. ואף המלאכים מרגישים בה יותר מבכל לשון". ושם מוסיף ריה"ל שכיוון שהיא הלשון שלימד ה' את אדם ואת נביאיו, היא המותאמת ביותר לבריאה שברא ה': "הלשון האלוהית - לשון אשר האלוה בראה ולמדה לאדם ושמה על לשונו ובלבו - היא בלא ספק השלמה בלשונות, שכנוייה מתאימים ביותר לכל הדברים אשר עליהם יורו. כמו שאמר הכתוב: 'וכל אשר יקרא לו האדם נפש חיה הוא שמו', רצונו לומר ראוי הוא שם זה המתאים למכונה בו, ומודיע טיבו. ובזה היתרון ללשון הקודש. ואף המלאכים מרגישים בה יותר מבכל לשון. ועל יסוד זה אומרים על הכתב העברי, כי צורות אותיותיו אף הן אינן מקריות..."

337 בראשית פרקים ב-ה: "וַיִּצְרָה אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם עֶפְרָם מִן הָאֲדָמָה... לְזֹאת יִקְרָא אִשָּׁה כִּי מֵאִשׁ לִקְחָהּ זֹאת... וַיִּקְרָא הָאָדָם שֵׁם אִשְׁתּוֹ חַוָּה כִּי הוּא הִיְתָה אִם כָּל חַי... וַתֵּלֶד אֶת קַיִן וְתֵאמֶר קִנְיָתִי אִישׁ אֶת ה'... וַתִּקְרָא אֶת שְׁמוֹ שֵׁת כִּי שֵׁת לִי אֱלֹהִים זָרַע אַחֵר תַּחַת הַכֹּל... וַיִּקְרָא אֶת שְׁמוֹ נֹחַ לֵאמֹר זֶה יִנְחָמְנִי מִמַּעֲשֵׂנִי וּמִעֲבֹבִי וְדִינִי". בעניין נח עיין רש"י בראשית ה, כט.

338 ז"ל הפסוק: "וּלְעֵבֶר יֵלֵד שְׁנֵי בָנִים שֵׁם הָאֶחָד פִּלֵּג כִּי בְיָמָיו נִפְלְגָה הָאָרֶץ", ופירש רשב"ע שבימי עבר

מסלול 1: יום ג לפרשת ויחי
מסלול 2: יום ה לפרשת ויגש

לְשׁוֹן פְּשָׁדִים, וְהִיטָהּ לִי³³⁹ הָעֵבְרִית (ל) לְשׁוֹן מִיחַדָּת - לְשׁוֹן הַקֹּדֶשׁ, וְהָאֲרָמִית³⁴⁰ - לְשׁוֹן חַל³⁴¹. לְפִיכֵךְ נִשָּׂא אוֹתָהּ (=את הארמית) יִשְׁמַעְאֵל³⁴² אֶל הָעֲרָבִים בְּעָרָב, וְנַעֲשׂוּ אֵלָיו הַשְּׁלַשׁ לְשׁוֹנוֹת דּוּמוֹת זֹ לָזוּ, הָאֲרָמִית וְהָעֲרָבִית וְהָעֵבְרִית, בְּשִׁמּוֹתֵיהֶן וּבְדַקְדוּקֵיהֶן וּבְצִוּוֹתֵיהֶן.

וּבְאֲשֶׁר לְמַעְלָתָהּ מֵצֵד הַסְּבָרָה - הָרִי הִיא (ניכרת) בְּהִתְבּוֹנְנוֹת בְּאֲנָשִׁים הַמְשַׁתְּמָשִׁים בָּהָ³⁴³, כְּפִי מַה שֶּׁהֶצְטַרְכוּ אֲלָיו (=כשיצטרכו ללשון) מִהַמְלִיצָה, וְכָל שֶׁפֶן עִם הַנְּבוּאָה

הערות - ילמד ענויים דרכו

נפלגה, וקרא לבנו על שם המאורע שהיה בעת לידתו. אבל חז"ל פירשו במדרש שבמות פלג נפלגה הארץ, ועבר קרא את שם בנו ברוח הקודש. אולם לשני הפירושים ניתן לומר שעבר עצמו שמר על לשון הקודש בימי הפלגה, שהרי הוא חי 191 שנים לאחר מות בנו. ולפי חז"ל שקרא בנבואה את שם בנו על האירוע העתידי של פילוג הלשונות, נראה שעיקר עניינו ונבואתו של עבר היה בשמירת האחדות של האנושות, וזה התבטא בשמירת הלשון.

339 לעיל א, מט כתב ריה"ל שגם אברהם וקרוביו הקפידו לשמור על לשון עבר: "אברהם עצמו היה בן דור הפלגה, אולם הוא וקרוביו עמו שמרו על לשון עבר סבו, אשר על כן נקרא בשם "עברי".

340 עיין בדברי המהר"ל בנצח ישראל כב, שכתב שלשון ארמית היא לשון כללית: "לשון ארמי אינו מכלל שבעים לשונות המיוחדים לכל אומה ואומה. וכבר בארנו דבר זה למעלה, כי השבח הזה ("יאה שמייה רבה") הוא מגיע עד עולם העליון, והוא כולל הכל, ואינו מיוחד, לכן ראוי שיהיה השבח הזה בלשון שאינו מיוחד. ואינו ראוי שיהיה בלשון הקודש, מפני כי לשון הקודש לשון מיוחד. וכל שאר הלשונות כולם הם לשונות מיוחדים, חוץ מלשון ארמי".

וביאור העניין, שבבני שם היתה מחלוקת כיצד לשמר את העבריות: הדרך האחת היא הדרך הקוסמופוליטית - התפזרות והתערות בעמים האחרים ומתוך כך להשפיע מבפנים. הדרך השנייה היא האוניברסלית - בניית מוקד לאומי עברי ודרכו להשפיע על כלל האומות. ושתי הבחינות נכללות בשני השמות: אברם - אב לארם, ארמית, ואברהם - אב להמון גויים בהקמת עם נבחר. שכן כשישראל בארצם עיקר גילויים הוא בבית לאומי שמאיר לגויים, ואילו כשישראל בגלות עיקר גילויים בפזורים בגויים. לכן הלימוד שהתפתח בגלות נכתב ארמית. אבל הקריאה בשם ה' בתפילות היא כעם ה', ועל כן התפילות נותרו בעברית. הארמית מבטאת גם את ההתגלות על דרך שם "אלוהים", ואילו העברית מבטאת את ההתגלות היחודית שיש רק בישראל על דרך שם הוי"ה - עיין לקמן ד.ג.

341 וזהו המצב של היהודי בגלות, כשאין אומה מתפקדת והוא נמצא תחת שלטון גויים, ועל כן עולם החול שלו הוא של גויים, ו"בית המדרש" הוא לו למפלט רוחני. אולם במצב הבריאה שהעם בארצו - לשון הקודש היא הלשון המדוברת לא רק בבית המדרש, כי כל מעשי החול גם כן ספוגים בעבודת האלוהים. וכך היה בבית ראשון ובגאולה זו. בבית שני דיברו ארמית ויוונית בתחילת הבית, כיוון שלא היו תחת שלטון יהודי, עד בית חשמונאי, ושבו לארמית ולערבית וכו' - בחזרה לגלות.

342 כמו בעמים (ישמעאל ועשו) וכמו לגבי חלוקת הארצות (עיין א, צה; ב, יד), ישמעאל ועשו הלכו לארצות אחרות כיוון שארץ ישראל יחדה ליצחק ויעקב בני הסגולה, כך גם בלשונות: יש לשון אצילית סגולית ובינה לבין שאר הלשונות ההסכמיות יש לשונות "ביניים", הן הארמית והערבית. וז"ל ראב"ע לבראשית ל, לו: "והגאון אמר כי לזו - שקדים, בעבור שנקרא כן בלשון ישמעאל. כי הב' לשונות והארמית ממשפחה אחת היו".

343 השימוש בשפה מפתח ומעשיר אותה בעניינים המדוברים. עם שמדבר בעיקר בעניינים אלוהיים, תפתח השפה בהתאם ותרכה במילים אלו. לכן התבוננות בעם וידיעת מעלתו או שפלותו, תלמד

המציאה ביניהם, והצורך אל התוכחות והשירות והתשבחות. ומלכיהם - כגון משה ויהושע ודוד ושלמה - היתכן שיחסר להם בטוי בעת שהיו צריכים אליו לדבר מה,

הערות - ילמד ענוים דרכו

גם על מעלת שפתו או שפלותה. בדומה לטעם זה כתב גם הרמב"ם במו"נ ג,ח: "יש לי גם הנמקה מדוע נקראת לשוננו זאת בשם 'לשון הקודש'. ואל נא יחשבו שאלה דברים בטלים מצידנו או טעות. אלא זאת אמת, כי בלשון המקודשת הזאת לא נקבע כלל שם לאיבר המשגל, לא של הגברים ולא של הנשים, ולא לעצם המעשה המביא להעמדת צאצאים, לא לזרע, לא לשתן ולא לצואה. לכל הדברים האלה לא נקבעו כלל בשפה העברית מילים המציינות אותם במשמעותן הראשונה, אלא מביעים אותם בשמות מושאלים וברמזים. הכוונה בזאת היתה שלא ראוי להזכיר דברים אלה. לכן לא נקבעו להם שמות. אלה דברים שיפה להם השתיקה. כאשר יש הכרח להזכירם מתחבלים לכנותם בכינויים מביטויים אחרים, כמו שכאשר ההכרח מביא לעשות דברים אלה עושים כל מאמץ לעשותם בסתר..." ועיין שם שנתן לכך דוגמאות. הרי שהרמב"ן נמשך אחר הטעם הסגולי שהביא ריה"ל, והרמב"ם אחר הטעם המציאותי. והנה בדרך כלל רגילים להציג את הרמב"ם והרמב"ן כחולקים זה על זה, אולם בריה"ל שני ההסברים - הסגולי והמציאותי - משתלבים יחד.

הרמב"ן לשמות ל,יג דחה את טעמו של הרמב"ם: "והנה אין צורך לטעם הזה, כי הדבר ברור שהלשון קודש קודשים הוא כמו שפירשתי. והטעם שהזכיר על דעתי איננו אמת, כי מה שיכנו (= שמשנים הקריאה) 'ישגלנה' - ישכבנה, יורה כי משגל שם עצם לבעילה! וכן יכנו: 'לאכול את חוריהם' (מ"ב יח,כז) - כי הוא שם מגונה! ו(עוד) אם מפני טעמו של הרב (שנקראת לשון הקודש מפני שאין בה מילים לעניינים בזויים), היו קורים לו 'לשון נקייה' (ולא לשון הקודש), כעניין ששינוי (סנהדרין סח,ב): 'עד שיקף זקן, התחתון ולא העליון - אלא שדברו חכמים בלשון נקייה', ואמרו: 'כי אם הלחם אשר הוא אוכל - לשון נקי' (ב"ר פז,ז), וכן במקומות רבים".

אולם לאחר שרואים את דברי ריה"ל, ניתן להבין שגם הרמב"ם לא התכוון שאין בכלל מילים לענייני ערוה וכיו"ב, אלא כוונתו כדברי ריה"ל שלא נמצאות בשפה הטיות רבות לענייני התאוות ולעומת זאת נמצאות הטיות רבות מאוד לענייני עבודת ה'. והטעם מפני שהלשון מתפתחת על ידי העם, וכפי מה שמעסיק את העם כך היא מתפתחת. לכן השפה נקראת "לשון הקודש" כי יש בה ריבוי מילים בענייני הקודש, והיא עדות לעם קדוש המדבר בה.

ומכאן תשובה לדחיית הרמב"ן את הרמב"ם. אין כוונת הרמב"ם לומר שהלשון נקראת לשון קודש מפני שיש בה "דיבור נימוסי", "לשון נקייה". הנקיות בלשון היא סימן למה שמעסיק את העם המדבר בה. מיעוט ההטיות בענייני הגוף מלמד על עם קדוש. כשאדם עוסק בתאוות עולם הזה אך מדבר בעדינות - זה לשון נקייה, אך כשאין מחשבת האדם או האומה עסוקה בענייני העולם הזה - זו קדושה. כפי שאת הספר הכולל הימנעות מביאות אסורות ומאכלות אסורות כינה הרמב"ם ספר "קדושה" (עיין עוד בספר המצוות בשורש הרביעי). וקצת תימה על הרמב"ן שלא הזכיר את הכוזרי, אף שהכיר אותו וציטט דבריו כמה פעמים בספריו.

וכעין מעלת הלשון, כתב ריה"ל (לקמן ד,כה) על מעלת כתב הקודש: "ועל יסוד זה אומרים על הכתב העברי, כי צורות אותיותיו אף הן אינן מקריות ולא בלא כוונה, והמכוון בהן מתאים לכל אות ואות. ואל יהיה תמוה בעיניך עיון זה, אשר לפיו יש רושם לשמות הקדושים ולכל צירופי האותיות הדומים להם, בדיבור או בכתב, כי קודמת לשני אלה השפיטה רצוני לומר מחשבת הנפש הטהורה הדומה למלאכים". הרי לנו שתי סיבות למעלת הכתב: צורות האותיות הן יצירה אלוהית המתאימה לבריאה; מצד מעלת הכותב או הכותבים המשתמשים בכתב זה תוך קדושת מחשבתם.

מסלול 1: יום ג לפרשת ויחי
מסלול 2: יום ה לפרשת ויגש

כְּאִשֶּׁר יִחְסַר לָנוּ הַיּוֹם לְאֲבֹדֵן הַלְשׁוֹן אֶצְלָנוּ? ³⁴⁴ הֲרֵאִיתָ תֵּאוּר הַתּוֹרָה (שמות כה-כח)
 לְמִשְׁכַּן וְהָאֶפֶד וְהַחֹשֶׁן וְזוֹלָת (=וכיוצא בזה), כְּאִשֶּׁר הֶעֱרַךְ לְשִׁמּוֹת פְּלִאִים? מֵה
 שָׁלֵם מֵה שֶׁמָּצָא, וּמֵה נָאֵה סֵדֶר הַתֵּאוּר! וְכֵן שִׁמּוֹת הָאֲמוֹת, וּמִיֵּי הָעוֹפּוֹת וְהָאֲבָנִים.
 וְהַתְּבוּנָה בְּתִשְׁבָּחוֹת דָּוִד, וְתִלְוֵנוֹת אִיּוֹב וּכְפֹחוֹ עִם רַעֲיוֹ, וְתוֹכְחוֹת יִשְׁעִיָּה וְיַעֲזְרֵי הַטּוֹב
 וְהָרַע שָׁלוֹ, וְזוֹלָתָם (=וכיוצא באלו).

שאלות מנחות:

- ✦ במה מעולות שאר הלשונות על הלשון העברית?
- ✦ מהי המעלה הסגולית של הלשון העברית ומהי המעלה מציאותית? האם יש קשר ביניהן?
- ✦ האם המעלה של הלשון העברית קיימת גם בהיות ישראל בגלות? האם המלך לא שם לבו בתחילה למעלתה בגלל הגלות או מפני שזווית הראייה שלו שבה הוא בוחן את הלשונות שונה מזווית הראייה של החבר?
- ✦ האם לשון הקודש היתה הלשון הראשונה שדיברו בה בני האדם?
- ✦ מדוע אברהם לא דיבר רק בלשון הקודש אלא השתמש גם בארמית? האם המצב האידיאלי הוא שנדבר בלשון הקודש רק לדברי תורה ובלשון אחרת לענייני חול?
- ✦ מה מלמדת תחיית השפה העברית בדור האחרון מלבד התחייה הלאומית?

הערות - ילמד ענוים דרכו

344 וכן כתב הרמב"ם במו"נ א, סא בכיאוורו לשם הוי"ה: "אולי הוא מורה, על פי הלשון שממנה לא מצוי אצלנו היום, אלא הדבר המועט ביותר... " וכן שם א, סז: "מה גם שאנו יודעים שאנו היום איננו בקיאים בחוכמת לשוננו..."

מסלול 1: יום ג לפרשת ויחי
 מסלול 2: יום ה לפרשת ויגש